

6. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс; пер. с нем. под. общей редакцией Н.А. Головина и В.В. Козловского. – СПб.: Алетей, 2000. – 272 с.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
8. Барт Р. Актовая лекция, прочитанная при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Коллеж де Франс 7 января 1977 года [Электронный ресурс] / пер. с франц. Г. К. Косикова: ВГБИЛ // Философский портал. URL: <http://www.philosophy2.ru/library/barthes/lect.html>
9. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред В.Л. Иноземцева; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Свободная мысль». – Москва: Логос, 2002. – 390 с.
10. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек; пер. с нем. А. Григорьева, В. Сидельников. – М.: Прогресс–Традиция, 2001. – 213 с.

Отримано 12.02.2017

УДК 316.2

Дейнека А. В. °

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

СТРАТЕГІЇ ПОЗИЦІОНУВАННЯ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ В ДИСКУРСІ СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

У статті розглядаються три найпоширеніших варіанти позиціонування акторно-мережевої теорії (ANT) в сучасних соціологічних дискусіях. Спираючись на тезу про множинну дискурсивну організацію теоретичного знання в соціології, автор стверджує, що дисциплінарний статус і роль певного теоретичного напрямку в соціології є предметом постійного конструювання з боку значимих учасників її дискурсивного поля. Так, з огляду на ідентифікацію місця ANT в історії соціології та загальній структурі соціологічного знання, даний підхід може поставати як один із напрямків у соціології науки, як аналітичний метод «матеріальної семіотики» та як загальний проект альтернативної соціології.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, соціологія науки, матеріальна семіотика, соціологія асоціацій, сучасний соціологічний дискурс.

В статье рассматриваются три наиболее распространённых варианта позиционирования акторно-сетевой теории (ANT) в современных социологических дискуссиях. Опираясь на тезис о множественной дискурсивной организации теоретического знания в социологии, автор утверждает, что дисциплинарный статус и роль любого теоретического направления в социологии является предметом постоянного конструирования со стороны значимых участников её дискурсивного поля. Таким образом, с учётом идентификации места ANT в истории социологии и общей структуре социологического знания, данный подход может представляться как одно из направлений в социологии науки, как аналитический метод «материальной семиотики» и как общий проект альтернативной социологии.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, социология науки, материальная семиотика, социология ассоциаций, современный социологический дискурс.

This article discusses three most widespread variants of the actor-network theory (ANT) positioning within contemporary sociological discussions. Using the idea of multiple discursive organization of the theoretical knowledge in sociology, the author suggests that disciplinary status of any theoretical approach in sociology is always the matter of permanent construction by the relevant actors of its discursive field. Therefore, considering the place of ANT in the history of sociology as well as in the common structure of the sociological knowledge, it can be represented as one of the traditions within the sociology of science, or as a special analytical method of «material semiotics», or as the grand theoretical project of the alternative sociology.

Key words: actor-network theory, sociology of knowledge, material semiotics, sociology of associations, current sociological discourse.

Актуальність теми. Однією із ключових проблем соціологічної теорії завжди була внутрішня множинність її дискурсивної організації. Класична теза Нікласа Лумана про те, що комунікація завжди має контингентний характер [1], у випадку фундаментального соціологічного знання справджується найочевиднішим чином. Стан соціологічної теорії, котрий зазвичай іменують «мультипарадигмальністю», свідчить не лише про можливість вибору між кількома альтернативними теоретичними традиціями при аналізі й інтерпретації соціальних явищ, але і про відсутність чіткої демаркаційної лінії, що дозволила б сформулювати критерії для відмежування соціологічного знання від не-соціологічного. Навіть у випадку з соціологічною класикою ми можемо виявити кілька альтернативних конкуруючих моделей класичності [2], котрі подекуди цілком свідомо конструюються авторами з огляду на перспективи успіху їх власних теоретичних проектів (хрестоматійним прикладом тут є Талкот Парсонс, що став у відкриту опозицію до органіцистів та утилітаристів, але тихо вилучив з тексту «Структури соціальної дії» главу про Георга Зімеля, переймаючись життєвими шансами власної теорії) [3, с. 45-46].

Тим паче проблема дискурсивної множинності соціології постає там, де йдеться про інноваційні теоретичні розробки, котрі наразі знаходяться у активній боротьбі за визнання з боку широкої академічної спільноти. В даній статті ми будемо відштовхуватися від тези про те, що *сучасний теоретичний дискурс соціології є предметом постійного конструювання з боку низки значущих акторів*, котрі свідомо і несвідомо формують уявлення про те, чим є соціологічне знання, та яке місце в його структурі належить тому чи іншому підходу. Спираючись на дану позицію ми розглянемо стратегії дискурсивного позиціонування одного з новітніх напрямків соціологічного теоретизування (акторно-мережевої теорії) в дисциплінарних рамках сучасної соціології.

Сьогодні акторно-мережева теорія (ANT¹) назагал вважається однією з найуспішніших теоретичних ініціатив у соціології останніх десятиліть². Якщо зазирнути на великі академічні онлайн платформи, на кшталт JSTOR³ або SAGE Journals⁴, то, використовуючи пошук, можна сукупно знайти понад 30 тис. унікальних матеріалів, в яких зустрічається словосполучення «Actor-Network Theory». Ці матеріали не вирізняються ані тематичною однорідністю, ані спільною концептуальною базою. В залежності від цілей та завдань, що ставлять перед собою їхні автори, обрана ними теоретична рамка може суттєво зміщуватися, так само як і їхня кваліфікація статусу ANT. Проте, можна стверджувати, що дослідники, котрі залучають себе до числа прибічників даного підходу, тим не менш, як правило, апелюють до когось із ключових для ANT авторів та поділяють між собою ряд важливих аксіоматичних допущень, із котрих і складається концептуальне ядро розглядуваного тут напрямку.

Витоки ANT можна шукати у Франції та Англії кінця 1970-х років, коли було започатковано міжнародну дослідницьку групу під назвою PAREX [5, р. 40-42], що складалася з молодих вчених, зацікавлених у соціальних дослідженнях науки і технології. Постійними активними членами цієї групи були, зокрема, Брюно Латур, Мішель Калон та Джон Ло, з іменами котрих, зазвичай, і прийнято пов'язувати аббревіатуру ANT. Будучи спочатку не більш ніж одним із дослідницьких осередків всередині молодого міждисциплінарного напрямку під назвою STS (Science, Technology and Society) [6], ANT, тим не менш, вдалося перетворитися на масштабну, хоча й внутрішньо гетерогенну мережу дослідницьких проектів, котрі стосуються самих різноманітних тем та знаходяться у діалозі з багатьма соціологічними

¹ Ми будемо користуватися усталеною в англomовній літературі аббревіатурою ANT (від англ. Actor-Network Theory), не замінюючи її українським еквівалентом, як це роблять деякі українські автори [4].

² Зокрема за даними журналу «Times Higher Education» один із засновників ANT – Брюно Латур у 2007 році був включений до числа лідерів книжкового цитування в гуманітаристиці, поділяючи першу десятку з рядом інших поважних соціологів, таких як Мішель Фуко, П'єр Бурдьо, Ентоні Гіденс, Ірвінг Гофман, Юрген Габермас та Макс Вебер. Див.: <https://www.timeshighereducation.com/news/most-cited-authors-of-books-in-the-humanities-2007/405956.article>

³ <http://www.jstor.org/>

⁴ <http://online.sagepub.com/>

та філософськими дискурсами. Сьогодні ANT безсумнівно визнається самостійним підходом в соціальних науках, маючи за плечима кілька десятиліть практики польових досліджень та супутніх їм теоретичних рефлексій. З іншого ж боку, по мірі наростання інтересу до даного підходу та його самоствердження як окремого дослідницького напрямку, стає зрозумілою невизначеність його дисциплінарного статусу та концептуальних рамок. Значна частина текстів, присвячених аналізу теоретичних імплікацій акторно-мережевого підходу, не оминають питання його внутрішньої гетерогенності та множинності його тлумачень як з боку «батьків-засновників», так і з боку їхніх послідовників.

Наразі було здійснено кілька помітних спроб окреслити розвиток акторно-мережевої теорії в історико-соціологічному зрізі [7, 8, 9, 10], але ці спроби не стосувалися аналізу ключових дискурсивних контекстів, в рамках яких в сучасних академічних дискусіях з'являється це словосполучення. Щоб сформулювати загальне уявлення про те, що являє собою даний підхід, далі ми розглянемо кілька найпоширеніших способів його позиціонування в полі сучасних теоретичних дискусій. Під способами позиціонування тут матимуться на увазі наявні варіанти артикуляції місця акторно-мережевої теорії в структурі соціологічного знання, котрі можна віднайти у науковій літературі. Структуру соціологічного знання ми будемо розглядати у двох аспектах: в історико-соціологічному та гносеологічному В першому випадку йтиметься про позиціонування ANT через побудову її концептуальної генеалогії та означення релевантних авторів, з опорою на яких (та усупереч котрим) формувались її ключові ідеї. У другому випадку ми будемо робити акцент на оцінках «радіусу дії» ANT як ресурсу соціологічного пізнання: від методики прикладних досліджень до всезагального проекту «альтернативної соціології». Таким чином, ми проаналізуємо три найпоширеніших варіанти позиціонування ANT в сучасних соціологічних дискусіях та, насамкінець, спробуємо представити їх як три етапи історико-соціологічного становлення розглядуваного підходу, свого роду історії його успіху.

Отже, *об'єктом* розгляду в даній статті виступатиме сучасний теоретичний дискурс соціології, *предметом* – способи позиціонування акторно-мережевої теорії в рамках цього дискурсу. **Метою** даного тексту є реконструкція наявних варіантів позиціонування ANT у сучасних теоретичних дискусіях.

ANT як нова соціологія науки

Як вже було зазначено вище, витоки акторно-мережевої теорії без сумніву можна шукати в середовищі соціальних вчених, що приймали участь у створенні такого міждисциплінарного дослідницького напрямку як STS. Соціальні дослідження науки і технології з'явилися, як своєрідна реакція на ситуацію, що мала місце у соціології науки зразка 1970-х років. В той час в соціології домінував структурний функціоналізм із властивим йому нормативістським поглядом на життя наукових інституцій. Наука описувалася соціологами, насамперед, як ціннісно-нормативна діяльність вчених [11], що організовані в академічні спільноти, всередині яких діють специфічні механізми регламентації активності та розподілу символічних і матеріальних

ресурсів [12]. Так Мертон вбачає базову мету соціології науки в аналізі наукового етосу, описуючи його як «емоційно забарвлений комплекс цінностей і норм, що вважаються обов'язковими для людей науки [...] Чотири групи інституційних настанов – універсалізм, комунізм, незацікавленість та організований скептицизм – можна розглянути як стислий витяг із етосу сучасної науки» [13, р. 268-269].

У відповідності до такого бачення, ключове завдання соціолога науки полягає у тому, щоб виявити та описати соціальні умови, в яких стає можливим раціональне виробництво наукового знання. При цьому постулюється *принципова межа*, за котру соціологія науки не має права виходити – їй заборонено пояснювати соціальними причинами процедури та зміст наукового пізнання. Ця настанова в середині 1970-х років отримала назву «принципа араціональності Лоудена». Ларі Лоуден, відомий американський філософ та епістемолог, сформулював його таким чином: «соціологія пізнання може вступати в дію та застосовуватися для пояснення наукових ідей лише тоді, коли ці ідеї не можна пояснити в термінах їх раціональних чеснот» [14, р. 202]. Тобто соціологічні пояснення можуть працювати *виключно за умови, що ми маємо справу з хибним (ірраціональним) знанням*. Принцип Лоудена в той час забезпечував свого роду поділ праці (і хиткий консенсус) між вченими та соціологами, котрі їх досліджують. Соціологи могли шукати соціальні причини того, чому недостовірне знання інколи сприймається як науковий факт (наприклад, расистські ідеї Третього Райху), але знання, що успішно пройшло випробування раціональними аргументами та експериментальними перевірками, соціологічного пояснення *не потребує*. Раціональність обґрунтовує сама себе. Таким чином, якщо накреслити схему з двома змінними, виявиться, що соціолог завжди може досліджувати соціальні умови виробництва знання, але не завжди сам зміст цього знання.

	Соціальний контекст науки	Зміст науки
Раціональне	Так	Ні
Ірраціональне	Так	Так

Міждисциплінарний дослідницький напрям, що традиційно позначається аббревіатурою STS (Science, Technology and Society, Science and Technology Studies), формувався багато в чому як альтернатива панівній соціології науки мертонівського зразка. STS-дослідники усупереч існуючому статус кво, наполягали (і наполягають сьогодні) на необхідності емпіричного вивчення наукової діяльності, що практикується вченими у лабораторіях так, щоб не тільки «контекст», але і «зміст» наукового пізнання підпадав би під вістря соціологічного аналізу. В рамках подібного бачення *ANT виступає як одна із гранд-теорій всередині STS* [15, р. 620], що співіснує з такими напрямками як EPOR (Empirical Program of Relativism), SCOT (Social Construction of Technology), сильна програма соціології знання Девіда Блура [16] та ін. На

користь цієї версії свідчить той факт, що лєвова частка матеріалів, присвячених ANT та її архітекторам, досі публікується саме в журналах, присвячених соціології науки, як-от «Social Studies of Science», «Science, Technology & Human Values», «Science Communication» та ін.

У цьому світлі ANT розглядається скоріше як особлива методологія, якою послуговуються для практичного вивчення режимів конструювання наукових фактів та технологічних артефактів в лабораторіях та інженерних майстернях. Наприклад, Ніл МакБрайд пише: «ANT пропонує низку ідей, що слугують для опису процесу впровадження технології та складання розповідей, що пояснюють причини їх успішності» [17, р. 266]. Ключова особливість цього підходу полягає у відслідковуванні мінливих зв'язків між природними, людськими та технологічними учасниками, залученими в даний процес.

Звідси слідує перша важлива особливість ANT: цей підхід формувався як своєрідне теоретичне узагальнення базових концептуалізацій, вироблених в ході серії цілком конкретних емпіричних досліджень в сфері соціології та антропології науки. Це означає, що початково ANT не створювалась як «теорія» в класичному сенсі слова. Тут не йшлося про формулювання специфічного категоріального апарату, котрий можна було б «застосувати» і отримати на виході необхідне пояснення. Скоріше можна вести мову про те, що акторно-мережевий підхід з'явився внаслідок спроб ряду дослідників в царині STS зробити свій пізнавальний інструментарій більш чутливим до досліджуваних реалій. Тому не варто дивуватися дещо парадоксальній самокваліфікації деяких представників ANT, котрі стверджують, що «акторно-мережевий підхід не є теорією» [18, р. 141] і наполягають на приматі методології в ANT [19, р.142-143]. Як пишуть у своїй статті Луїс Фернандо та Рікардо Гомез: «ANT оснащує дослідження науки і технології методом відслідковування асоціацій між людськими і не-людськими агентами, що слугує кращому розумінню того, як соціальна динаміка вписується у поточний стан справ, котрий вважається більш гнучким, швидкоплинним і заплутаним» [20, р. 1-2]. Це, на думку авторів, дає можливість побачити концептуальний зв'язок між ANT та іншими підходами всередині STS.

Підставою для фіксації такого зв'язку слугує те, що традиція соціальних досліджень науки і технологій здебільшого доволі органічно вписуються в парадигму соціального конструктивізму. В українській соціології соціальний конструктивізм асоціюється насамперед із трактатом по соціології знання Пітера Берґера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності» [21]. До соціального конструктивізму в STS ця книга має лише опосередковане відношення: соціологію науки справді можна розглядати як одну із рубрик всередині соціології знання, а отже, і тлумачити її в руслі квазі-феноменологічного підходу¹, описаного в даній книзі.

¹ Насправді вказаний текст можна лише віддалено вважати феноменологічним доробком. Це результат тимчасової колаборації двох доволі різних вчених, котрі більше ніколи не працювали в тандемі. Цікаво, що Берґер, на відміну від Лукмана, завжди вважав себе веберіанцем та ніколи не відносив себе до феноменологічного руху [22].

Але у контексті STS соціальний конструктивізм розуміється більш широко, як свого роду експансія загальної соціологічної стратегії пояснення «через соціальне». Цю експансію свого часу було позначено як «соціальний поворот» в дослідженнях наукового знання [23]. Мова йде про загальну концептуальну рамку, в межах якої завдання соціолога полягає в тому, щоб пояснити будь-який феномен «ікс» як функцію від соціальних відносин. В цьому сенсі ідея соціального конструктивізму не суперечить соціальному реалізму дюркгеймівського зразка, а скоріше є його послідовним розвитком. Ключовою інтелектуальною процедурою для соціального конструктивізму є релятивізація будь-якого «самоочевидного» (в тому числі наукового) знання, через апеляцію до соціальних умов, в яких це знання формувалося. Для соціального конструктивіста відносини між суб'єктом і об'єктом наукового пізнання ніколи не мають тієї рафінованої форми, котру вбачає в них традиційна епістемологія, вони завжди опосередковуються соціальною реальністю.

Найпоказовішою в даному контексті є сильна програма соціології знання Д. Блур, в рамках якої було задекларовано принцип «симетричного пояснення» [16], згідно з яким *соціальні причини є у будь-якого знання, безвідносно до того, хибним воно є чи істинним. У цьому світлі науковий факт є не привілейованою точкою доступу до «реальності як вона є», а завжди – соціальним конструктом, створеним в особливих історичних обставинах. І, з цієї точки зору, не лише соціокультурний контекст виробництва наукового знання, але і саме це знання, сукупно з процедурами його отримання, створюються під впливом соціальних факторів. Цікаво, що сам Блур вирішив випробувати власний проект «сильної програми соціології знання» на, здавалося б, найбільш непридатному матеріалі, поставивши питання про соціальне конструювання принципів математики [24, с. 151].*

Разом з тим, прагнення представників ANT отримати більш витончений емпіричний інструментарій для прикладного вивчення наукових практик в підсумку і створило усі необхідні підстави для перегляду ряду фундаментальних теоретичних міркувань, що свого часу слугували самозрозумілим концептуальним фоном для соціальних досліджень науки і технології. Зародившись в межах STS як варіант соціального конструктивізму, ANT стала підривати його з-середини, радикалізуючи його логіку та кристалізуючись в самостійну дослідницьку програму. Спершу це виразилося в зміні фокусу уваги з «наукового знання як такого» в бік рутинних практик його виробництва, де суттєва роль відводилась, в тому числі, матеріально-технологічній інфраструктурі, що стала розглядатися як важливий посередник наукового дослідження та учасник процесу конструювання наукових фактів. Це стало першим кроком в напрямку того, що потім було позначено як «non-human agency analysis» [19, р. 141-142]. Виявилось, що соціологічний інтерес до науки й технологій не вичерпується розглядом залучених в цю сферу «референтних соціальних груп», а може торкатися навіть дослідницького інструментарію та самих об'єктів пізнання, що здатні чинити спротив та вносити значимі корективи в науковий процес обабіч волі і намірів залучених в нього учених.

Розглядаючи компоненти матеріально-технологічної інфраструктури та самі об'єкти наукового дослідження як носіїв агентності, що беруть активну участь в процесі конструювання наукового знання, представники ANT стали елімінувати внутрішню логіку соціального конструктивізму, що ґрунтується на автономізації соціальної реальності як особливого онтологічного регіону, котрий слугує джерелом пояснень при інтерпретації емпірично досліджуваних явищ. «Якщо соціальний конструктивізм бореться проти методологічного індивідуалізму, ANT відкидає віру в перед-задану соціальну реальність, що обумовлює поведінку індивідів, переглядаючи роль не-людей (non-humans)» [25, р. 468]. В рамках описаного підходу науковий факт більше не може тлумачитися як ефект соціальних відносин між людьми, відколи не-людські учасники процесу пізнання описуються в аналогічних термінах.

З середини 1980-х років боротьба з «соціальним конструктивізмом» для представників ANT перейшла зі стану можливої альтернативи у стан відкритого протистояння. Так, у книзі 1984 року «Пастер: війна і мир мікробів» Брюно Латур пише: «Зрозуміло, що пояснення не зводиться до аналізу «впливів» чого-небудь «на» Пастера, або «соціальних умов», що прискорили або уповільнили його успіх. Це означало б відфільтрувати зміст науки, залишивши тільки її соціальне «середовище». [...] Таким чином, про соціологію науки я можу сказати: «Бережи мене боже від моїх друзів, з ворогами я якимось зладнаю» [р. 8-9], адже, якщо ми візьмемося пояснювати науку, то соціальні науки постраждають найпершими». Можна стверджувати, що з цього часу апеляція до акторно-мережевої теорії в контексті соціології науки стала синонімом відмови від «соціального пояснення» в дусі Дюркгайма. В цьому плані хрестоматійним для STS прикладом стала історія з перевиданням першої монографії Брюно Латура, вперше опублікованої в 1979 році у співавторстві зі Стівом Вулґаром, де із оригінальної назви «Лабораторне життя: соціальне конструювання наукових фактів» було прибрано слово «соціальне» [27]. Тепер тезу про «конструювання наукових фактів» стали трактувати не в сенсі їх соціальної зумовленості, а в сенсі матеріально-семіотичного конструювання фактів та артефактів в ході конкретних лабораторних процедур, в які залучені гетерогенні актори.

Отже, одним із найпоширеніших способів контекстуалізації акторно-мережевої теорії у сучасних соціологічних дискусіях є її кваліфікація як репрезентанта новітньої соціології науки. Це дає підстави деяким авторам, звертаючись до термінології Мертона, називати ANT однією із «теорій середнього рангу» [15, р. 21-22], що належить до більш широкої традиції соціальних досліджень науки і технології. В цьому контексті концептуальну генеалогію ANT можна реконструювати як рух, що розпочався всередині STS з позицій соціального конструктивізму усупереч нормативістській соціології науки (Р. Мертон, Л. Лоуден ті ін.) та філософській епістемології (К. Попер, Г. Башляр ті ін.). Згодом, відштовхуючись від полеміки з представниками інших традицій всередині STS (насамперед, Д. Блур, С. Вулґар, Г. Колінз, С. Шейпін, С. Шаффер, О. Амстердамська), представники ANT поступово переходять в опозицію до дискурсу соціального конструктивізму.

ANT як матеріальна семіотика

Разом з тим, для ключових репрезентантів акторно-мережевої теорії кваліфікація їхнього проекту як «новітнього підходу всередині соціології науки» була б занадто вузькою. Тут необхідно зазначити, що побудова теоретичної генеалогії та відслідковування інтелектуальної еволюції конкретного автора чи групи авторів – це різні речі. В першому випадку йдеться про те, чиїм доробком користується автор, вибудовуючи свою власну концепцію на конкретному етапі своєї творчої еволюції, у другому випадку ми, зазвичай, маємо справу з розрізненням самих етапів, через які проходить автор (чи група авторів) у ході своєї біографії. У зв'язку з цим, говорити про витoki ANT можна з двох точок зору – можна вести мову про стадії її становлення [9, с. 73], а можна концентруватися на концептуальному апараті, котрим послуговуються відповідні автори в рамках конкретних досліджень та супутніх їм теоретичних рефлексій. Зважаючи на це, концептуальна генеалогія акторно-мережевої теорії без сумніву є множинною.

Однією зі стратегій прояснення статусу ANT в рамках соціологічних дискусій є пошук її теоретичних витоків у сфері семіотики. Найяскравіше дану тезу формулює Джон Ло, говорячи про те, що «акторно-мережева теорія є безжалісним пристосуванням *семіотики*. Вона стверджує, що сутності отримують свою форму та набувають своїх ознак в результаті своїх відносин з іншими сутностями. За такого погляду на речі, сутності не мають ніяких невід'ємних характеристик» [7, р. 3]. Не складно вгадати, що дане твердження спирається на класичну структуралістську тезу про способи формування значень всередині лінгвістичних систем. В семіотиці сосюрівського типу дане положення ґрунтується на розмежуванні форми, значення та референту (т. зв. «семіотичний трикутник»), як трьох складових компонентів будь-якої знакової одиниці. Семіотичний аргумент полягає у тому, що смислове наповнення знаку (значення) є похідними від системи відносин із іншими знаками, і є (умовно) незалежним від його форми і референту. Дане уявлення передбачає виокремлення мови у свого роду автономну царину, що може аналітично розглядатися як замкнена на саму себе і вилучена із матеріального світу область. Евристична цінність класичного структуралізму полягає саме в його спроможності нівелювати субстанційний зв'язок між компонентами семіотичного трикутника, тобто винести за дужки об'єкти матеріального світу, замінивши його знаковими відповідниками. Відтак, речі в їхній онтологічній даності, включно з їх матеріальними параметрами, не турбують семіотика і можуть стати об'єктом аналізу лише будучи розглянутими в якості елемента знакової комунікації.

Проте, у наведеній вище цитаті місце, котре зазвичай відводиться слову «знак», займає абстрактне поняття «сутність» (entity). Очевидно, що це суттєво зрушує всю конструкцію, адже використання цього загального терміну не дає можливості автономізувати мову як окремий регіон. Антисубстанціалістська настанова тут набуває крайніх форм і переходить із семіотичного плану в онтологічний. Тому однією із поширених самоназв ANT є «матеріальна семіотика» - це парадоксальне словосполучення, що передбачає запозичення характерного для семіотики релятивізму, але не

передбачає винесення матеріальних референтів знакових одиниць за дужки. Аналіз тепер стосується значно широкого кола об'єктів, що є не лише компонентами певної знакової системи, але і постають, в тому числі, як речі матеріального світу.

Термін «матеріальна семіотика» набув популярності завдяки Джону Ло, що впровадив його в ході критичної (само-)рефлексії ANT щодо власних тематичних та концептуальних обмежень в середині 1990-х років [28, 7]. Позиціювання ANT як матеріальної семіотики дало можливість кваліфікувати її як, насамперед, сукупність пізнавальних стратегій, що можуть практикуватися при вирішенні доволі різних дослідницьких задач. Такий підхід до кваліфікації місця ANT в дискурсі соціальних наук можна розглянути як спробу суттєво розширити зону тематичної відповідальності акторно-мережевого підходу, і, водночас, як спробу вписати його у більш широку (ніж соціологія науки) дослідницьку традицію. Так, Джон Ло пише, що «дана теорія далеко не самотня. Аналогічні рухи існують у феміністичній теорії, культурних студіях, соціальній та культурній антропології, та інших гілках пост-структуралізму» [7, р. 3]. До того часу ANT вже встигла довести свою релевантність за межами соціальних досліджень науки і технологій, наприклад, при дослідженні економічних [29] та політичних [30] проблем. Якщо користуватися мертонівською метафорою, то можна сказати, що її «радіус дії» встиг до цього часу суттєво розширитися. Із одного з напрямків всередині соціології науки вона переросла у міждисциплінарний дослідницький підхід, що акумулює в собі «несумірне сімейство матеріально-семіотичних інструментів, чутливостей і методів аналізу, що розглядають все у соціальному й природному світах як ефект, що постійно генерується мережею відносин, у які вони поміщені» [18, р. 141-142]. Творчо переосмислена структурна семіотика стала тим ресурсом, що дав ANT можливість проявити свою пізнавальну ефективність у значній кількості доволі різноманітних емпіричних локацій. Ло називає матеріальну семіотику «однією із традицій, що дозволяє уникнути дуалізму структури й агентності». За його словами: «Вона вивільняє агентність від інтенціональності. В матеріальній семіотиці будь-яка сутність розглядається як актор, якщо звершує помітне розрізнення. Активні сутності реляційно пов'язані одна з одною в мережі. Вони вносять розрізнення одна в одну: вони дозволяють одна одній *бути*. [...] Таким чином, мислення через агентність стає повсюдним і нескінченно розширюється через мережі матеріалізованих відносин» [31, р. 58].

Тут слід окремо звернути увагу на те, що словосполучення «матеріальна семіотика» апелює не лише до (пост-)структуралістської, але і до, власне, матеріалістичної традиції в соціології та філософії. Як відомо, структуралістські інтуїції потрапляють в акторно-мережевий підхід завдяки знайомству Брюно Латура з текстами представників Паризької школи семіотики [32] (очолюваної А. Ж. Греймасом) в середині 1970-х років. Наразі у нас немає можливості детально зупинитися на аналізі концептуального зв'язку між греймасівською семіотикою та акторно-мережевою теорією (особливо у версії Латура). Ми розглянемо його в іншому місці. Але

необхідно зауважити, що у дослідницькому проекті Латура та його колег є також і «матеріалістична» складова, котра нерідко окреслюється через метафору «повороту до матеріального» [10]. Цікаво, що сам Латур, попри свою нелюбов до критичної традиції в соціології, нерідко артикулює наявність своєрідного концептуального зв'язку між своїми дослідженнями та матеріалізмом Маркса: «марксове розуміння матеріалістичного пояснення було незрівнянно вишуканішим, ніж те, в що перетворили його послідовники Маркса» [33, с. 267].

Ключова претензія з боку Латура в бік діалектичного матеріалізму та інших версій марксизму полягає в тому, що вони спираються на «досить таки ідеалістичне визначення матерії та її функцій» [33, с. 266], де остання постає як своєрідний субстанціональний горизонт, в напрямку якого можна звершувати нескінченну редукцію. Латур, натомість, пропонує переорієнтувати матеріалізм, полишивши в стороні це «ідеалістичне» уявлення про «матерію», та зосередитися на множині «матеріалів», тобто цілком конкретних речовин, з яких складаються речі, залучені в процес конструювання соціальної реальності: «Якщо [...] різниця в хімічному складі та технології виробництва розглядаються як довгий ряд посередників, може виявитися, що без множини витончених матеріальних нюансів – різниці у сприйнятті на дотик, торканні, відтінках кольору, блиску шовку та нейлону – ніякої соціальної диференціації могло б і не бути» [35, с. 60]. Джон Ло стверджує аналогічну річ: «реляційний матеріалізм [...] є надзвичайно важливим для соціальної теорії [...] не було б ніякого соціального порядку, якщо матеріали, що створюють його, не були б гетерогенними. Іншими словами, соматика, тобто ресурсів тіла, попри їх власну гетерогенність, усіх разом не вистачило б для появи тих соціальних ефектів, що ми можемо засвідчити довкола нас [...]. Інші матеріали, такі як тексти та технології, без сумніву грають вирішальну роль у будь-якому впорядкуванні. [...] Я переконаний, що нам потрібно включити усі матеріали в соціологічний аналіз, якщо ми прагнемо зрозуміти соціальне впорядкування» [34, р. 23-24].

Таким чином, позиціонуючи акторно-мережеву теорію як «матеріальну семіотику», її автори та коментатори, з огляду на поточний перебіг теоретичних дискусій в соціальних науках, реалізують два важливих завдання: по-перше, вони розширюють поле дисциплінарної відповідальності ANT у такий спосіб, що її пізнавальні стратегії та методики набувають релевантності усюди, де є можливість відслідковувати взаємозалежність соціального та матеріально-технічного, а по-друге, вони вписують ANT у доволі широку і поважну дослідницьку традицію, що має своє коріння одночасно в структурній семіотиці та історичному матеріалізмі, перетинаючись з рядом інших дослідницьких напрямів. Попри це, згідно з таким баченням, матеріальна семіотика як своєрідний набір пізнавальних методик, залишається скоріше сукупністю пізнавальних правил, ніж повноцінним теоретичним проектом, що мав би чітке місце всередині дисциплінарних рамок соціології. Про те, як саме акторно-мережевій теорії згодом вдалося досягти цього статусу, ми говоритимемо нижче.

ANT як проект альтернативної соціології: Тард проти Дюркгайма

Вище ми розглянули два варіанти позиціонування акторно-мережевої теорії в сучасних соціологічних дискусіях. В першому випадку мова йшла про ANT як один із підходів всередині соціології науки. В другому – цей напрям позиціонувався як сукупність пізнавальних стратегій і методологічних настанов, що можуть практикуватися при вивченні доволі широкого кола тем і проблемних ситуацій. Якщо вибудувати дві означені версії у одну лінію, що певною мірою дійсно відповідатиме історико-соціологічній еволюції ANT, ми побачимо, що рух із першого стану в бік другого можна описати як експансію пізнавальних методик одного із підходів всередині соціології науки в низку суміжних областей. Якщо користуватися мертонівською метафорою, то можна сказати, що, з огляду на структуру соціологічного знання, «радіус дії» акторно-мережевої теорії був історично мінливим і протягом кількох десятиліть її існування суттєво розширився. Логічним підсумком цього руху став новий етап, де ключові концепти ANT було переведено на новий рівень абстракції. Цим етапом стало проголошення проекту альтернативної соціології, в якому роль теоретичного підґрунтя відводилась саме акторно-мережевому підходу.

У 2005 році вийшла книга Брюно Латура «Перезбираючи соціальне: вступ у акторно-мережеву теорію» [35], котру, певною мірою, можна вважати першим систематичним внеском автора у поле класичних теоретичних дискусій в соціології. Ключовим завданням цієї книги стала проблематизація та переосмислення категорії «соціального». Появу цієї роботи можна розглядати як елемент свідомої стратегії автора, що сприяє утвердженню нових позицій його проекту всередині теоретичного дискурсу соціології через входження у відповідне проблематичне поле та побудову нової концептуальної генеалогії ANT. Ця нова генеалогія вимальовується Латуром через звернення до суперечки двох класиків французької соціології – Еміля Дюркгайма та Габріеля Тарда. Ключовою точкою відліку слугує полеміка між цими двома постатями, що мають рівновеликий авторитет в рамках історії соціології, хоча реальний вплив на становлення і еволюцію соціологічної теорії протягом ХХ століття залишив по собі тільки один із них.

Характер цієї полеміки Латур намагається описати як конфлікт двох альтернативних способів концептуалізації «соціального», кожен з яких передбачає своє розуміння мети і завдань соціології як науки. «Перший із них полягає в постулюванні наявності особливого різновиду явищ, що по-різному називають «суспільством», «соціальним порядком», «соціальними практиками», «соціальним виміром» або «соціальною структурою». Для минулого століття, протягом якого і вироблялися соціальні теорії, було важливо відокремити дану царину реальності від інших, таких як економіка, географія, біологія, психологія, право, наука і політика. [...] Щойно дану царину було окреслено, хай і нечітко, з'явилась можливість використовувати її для прояснення специфічно соціальних явищ (соціальне може бути пояснено соціальним) [...] Дана версія соціальної теорії стала «позицією за замовчуванням» програмного забезпечення нашого мислення, згідно з яким: існує «соціальний контекст» [...] це особлива область реальності, котру

можна використовувати як особливий тип причинно-наслідкового зв'язку для пояснення залишкових аспектів інших дисциплін» [35, с. 13-14].

Цей пасаж можна розглянути як узагальнений витяг із методологічного доробку Дюркгайма – соціологічні поняття впливають із соціальних фактів, що існують об'єктивно, являючи собою особливий клас феноменів. Соціальна ж реальність постає як автономна царина, що має в собі свою внутрішню причинність та не може бути зведена до жодної із суміжних сфер, таких як економіка, політика, психіка і т. д. Тут починає діяти базова аксіоматика соціологічного погляду на світ, будь-якому емпіричному спостереженню, до якої б сфери воно не належало, за замовчуванням приписується «соціальний вимір», що може стати предметом соціологічного аналізу. Більше того, цей соціальний вимір слугує джерелом особливого роду причинності, коли «соціальний контекст» будь-якого явища починає тлумачитися як сукупність факторів, що на нього впливають та детермінують його. В цьому контексті, наприклад, пояснення «істинних причин» підвищення кількості самогубств через поняття аномії як розладу суспільної солідарності слугує класичним зразком «пояснення через соціальне».

Дюркгайм, таким чином, стає для Латура головним теоретичним «антигероєм», що заклав базові принципи, на яких базується соціологічна уява. Звісно, що проголошуючи весь соціологічний мейнстрим «нащадками Дюркгайма», котрий можна сукупно об'єднати під назвою «соціологія соціального», він звершує свого роду спрощення, але це свідомо редуція, що має на меті кристалізацію власного проекту акторно-мережевої теорії як альтернативної соціології – «соціології асоціацій» [35, с. 22].

Авторський намір, без сумніву, полягає в тому, щоб запропонувати нову теоретичну мову, котра могла б скласти конкуренцію панівним соціологічним моделям, що працюють за описаною вище логікою, тобто тлумачать соціальне як особливий вид онтологічної причинності. Для того, щоб кинути цей виклик, Латуру доводиться шукати собі союзників із числа соціологічних класиків, тобто штучно (апостеріорі) вибудовувати свою теоретичну генеалогію від відомого «попередника»: «ANT насправді має пращура, а саме – Габріеля Тарда, і тепер, серед інших соціальних теорій ми вже не зацьковані сироти, а домашні улюбленці, адже користуємося перевагами поважного родоводу» [36, с. 1].

Протягом тривалого часу полеміка Дюркгайма і Тарда – двох ключових фігур французької соціології початку ХХ століття, розглядалася виключно в руслі перемоги першого над «психологістськими» упередженнями другого. Але на зламі ХХ і ХХІ століть ситуація стала змінюватися, і ключову роль у цьому процесі відіграв сам Брюно Латур. Як пише про це Олексій Тітков: «Статті Б. Латура 1999-2002 років про Тарда як «благородного пращура» ANT, що на століття раніше вгадав ключові аргументи цього напрямку, можна вважати маніфестом і відправною точкою повернення до Тарда як до значущого ресурсу в сучасних теоретичних дебатах» [37, с. 1]. Цікаво, що елементом авторської стратегії по реабілітації Тарда стали не тільки тематичні наукові публікації, але і ряд майже театральних перформансів. Реальні очні дебати, що відбулися у 1903 році між Дюркгаймом і Тардом у

паризькій Школі вищих соціальних досліджень, та були занотовані й опубліковані у вигляді невеличкої журнальної статті, було у значно масштабнішому вигляді інсценовано перед широкою академічною аудиторією у 2007-2008 роках в Парижі та Кембриджі Брюно Латуром та його колегою Брюно Карсенті, де першому відводилась роль Тарда, другому – Дюркгайма. Відтак Латур зумів оригінальним чином презентувати зв'язок власних студій із іменем поважного соціологічного класика та навіть, до певної міри, ототожнити себе з ним. Тому ми і справді можемо говорити про доволі продуману авторську стратегію легітимації власного теоретичного доробку в більш широкому контексті класичної теоретичної проблематики соціології.

Тардівське поняття «асоціації», як альтернативний до дюркгаймівського поняття «соціального» концепт, дає Латурі можливість вести мову про альтернативну соціологію, тобто підхід, що «не приймає як щось samozрозуміле ключовий принцип першого. Він стверджує, що в соціальному порядку немає нічого специфічного, що не існує ніякого «соціального контексту», ніякої окремої царини реальності, на котру можна було б навісити позначку «соціальне» чи «суспільство» [...] Згідно з альтернативним баченням, «соціальне» – це не клей, здатний з'єднувати що завгодно, включно із тим, що не під силу іншим видам клею; воно є якраз тим, що склеюється до купи багатьма *іншими* типами речовин» [35, с. 15-16]. Відтак Латур послідовно пориває з усіма ключовими «правилами соціологічного методу» Дюркгайма – соціальні явища більше не тлумачаться в сенсі причин особливого роду, що спричиняють наслідки, котрі можна назвати «соціальними». Соціальність (або суспільство) постають як те, що *потребує пояснення*, а не слугує засобом для пояснення усього іншого. В цьому контексті слово «асоціація» має семантичну перевагу над словом «соціальне», адже воно вказує не на особливу субстанцію чи онтологічний регіон, а на ті компоненти, що підлягають з'єднанню, тобто завжди передбачає пошук відповіді на питання: асоціація кого/чого з ким/чим?

Постійне відтворення даного запитання не дає дослідникові права залишити осторонь матеріальні, біологічні, психічні та усілякі інші компоненти, з яких складається суспільство, виокремлюючи його у автономну реальність *sui generis*, котру, наче б то, в привілейованому порядку населяють такі унікальні типи сутностей як людські індивіди, групи та інститути. Навпаки, завдання соціолога полягає в тому, щоб при кожному емпіричному дослідженні максимально ретельно інвентаризувати увесь перелік значимих компонентів ситуації, безвідносно до того, який розмір чи природу вони мають, є вони людьми чи не-людськими компонентами світу, а також – відслідкувати способи завдяки яким ці компоненти було зібрано у своєрідну колективну єдність. Тому Латур і цитує Тарда, солідаризуючись із ним: «Я пояснюю більше через менше, а ціле – через частину. Цей спосіб аналізу явищ спрямовано на те, щоб звершити у соціології переворот, аналогічний до того, що було звершено в математиці завдяки впровадженню розрахунку нескінченно малих» [36, с. 29].

Таким чином, ми бачимо, як авторськими зусиллями акторно-мережева теорія, усупереч деяким іншим варіантам її дискурсивного позиціонування, перетворюється на масштабний теоретичний проект, що ставить собі за мету не лише сформулювати концептуальну альтернативу, але і переосмислити саму категорію «соціального», пропонуючи власні оригінальні відповіді на ряд класичних соціологічних питань: зокрема це питання дії, соціального порядку, співвіднесення соціального і природного та ін.. Цей намір реалізується завдяки свідомому конструюванню концептуального зв'язку між авторським теоретичним доробком й «альтернативною класикою» соціології в образі Габріеля Тарда. Такий крок дозволяє переформулювати сам дисциплінарний статус АНТ з огляду на його місце у структурі соціологічного знання, через позиціонування її як альтернативної загальної соціологічної теорії, що має власну систему понять, набір базових аксіоматичних допущень, поважних попередників і навіть власний політичний проект [35, с. 354-360].

Висновки. В цьому тексті ми проаналізували три альтернативних варіанти позиціонування акторно-мережевої теорії в теоретичному дискурсі сучасної соціології. Їх можна розглянути як в синтагматичному, так і в парадигмальному вимірах, тобто, в першому випадку, як свого роду історико-соціологічну еволюцію підходу, що вибудовується в спільну лінію згідно зі своєю внутрішньою логікою, де кожен новий етап постає як перевершення та переосмислення попереднього; в другому ж випадку, розглянуті в даній статті варіанти позиціонування АНТ можна тлумачити як декілька альтернативних дискурсивних практик, що співіснують паралельно, не вичерпуючи усієї множини можливих варіантів презентації даного підходу всередині сучасної соціогуманітаристики¹.

В першому випадку запропонований огляд можна тлумачити як «історію успіху» акторно-мережевого підходу, котрому вдалося, спершу, здійснити власну теоретичну інтервенцію зсередини доволі вузького кола дослідницьких проектів в рамках соціології науки у низку інших тематичних царин за її межами. Це дозволило довести її пізнавальну спроможність як дослідницької методології та загальної концептуальної рамки, а також – вписати її в коло більш широких, ніж соціальні дослідження науки, традицій (зокрема, одна із самоназв АНТ – «матеріальна семіотика», апелює одночасно як до постструктуралізму, так і до матеріалізму). Згодом це дало підстави Брюно Латуру здійснити доволі успішну ревізійністську експансію в область соціальної теорії, проголосивши АНТ теоретичною базою «альтернативної соціології», що, користуючись штучно сконструйованим концептуальним зв'язком з доробком Габріеля Тарда, претендує на доволі почесне місце у сучасних соціологічних дискусіях.

¹ Зокрема, крім наведених тут, можна згадати розгляд АНТ як варіанту «постгуманістичного підходу» [38] всередині соціальних наук, також – як версії «нової політичної екології» [39], а крім того - описаний Г. Харманом образ акторно-мережевої теорії як родоначальниці такого сучасного філософського напрямку як «об'єктно-орієнтована онтологія» [40].

Другий погляд на окреслені тут три варіанти позиціонування ANT передбачає, що ми маємо справу з трьома паралельними дискурсивними лініями, котрі існують до сьогодні, відтворюючись у дещо різних контекстах. З огляду на те, що ANT – це збірна назва для мережі багатьох гетерогенних проектів, в які залучена значна кількість дослідників зі всього світу, це бачення є ближчим до реального стану справ, хоча йому і бракує сюжетності. Проте, можна сказати, що належність автора до акторно-мережевого підходу передбачає, щонайменше, спільну бібліографічну базу наприкінці відповідних текстів та лояльність кільком методологічним правилам й аксіоматичним допущенням. Латур, розповідаючи, як краще орієнтуватися в літературі під рубрикою «акторно-мережева теорія», веде мову про три тести, котрі свідчать про те, що дослідник є представником цього підходу: 1) Розгляд нелюдських компонентів світу як акторів – тобто носіїв агентності, активних учасників конкретних ситуацій; 2) Відсутність стабільних визначень «соціального» та відмова від тлумачення суспільства як джерела онтологічної причинності в дусі соціального конструктивізму; 3) Відмежування від постмодерністських візій у зв'язку з недостатністю «деконструкції» класичних соціологічних категорій та необхідністю пошуку інших можливих способів «зібрати»/«сконструювати» соціальне у нову форму спільності [35, с. 22-24].

Звісно, що наведений тут аналіз не є вичерпним, а місце ANT у сучасних соціологічних дискусіях ще буде змінюватися та уточнюватися, доки не зникне з поля уваги соціологів, або не стабілізується у ролі нової класики. Проте, саме ця невизначеність і робить перспективу подальших досліджень цієї тематики актуальною.

Список використаних джерел:

1. Луман Н. Почему необходима системная теория? [Електронний ресурс] / Никлас Луман // Центр гуманитарных технологий. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2971>.
2. Вахштайн В. С. «Неудобная» классика: творческое наследие Ирвинга Гофмана / Виктор Семёнович Вахштайн // Классика и классики в социальном и гуманитарном знании / Виктор Семёнович Вахштайн. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – С. 64–101.
3. Филиппов А. Ф. Георг Зиммель как классик социологии / Александр Фридрихович Филиппов // Новое и старое в теоретической социологии / Александр Фридрихович Филиппов. – М.: Институт социологии РАН, 2001. – С. 43–55.
4. Солодько С. Акторно-мережева теорія як соціологічна складова інтелектуального проекту Бруно Латура / Сергій Солодько. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – №4. – С. 156–170.
5. Schmidgen H. Bruno Latour in Pieces: An Intellectual Biography / Henning Schmidgen. – New York: Fordham University Press, 2015. – 177 p.
6. Сивков Д. Ю. Пять книг по исследованиям науки и технологий (STS) / Денис Юрьевич Сивков. // Всеукраїнський соціологічний часопис "СВОЄ". – 2015. – №2. – С. 26–35.

7. Law J. After ANT: complexity, naming and topology / John Law // Actor Network Theory and after / John Law. – Oxford: Blackwell Publishers, 1999. – P. 1–14.
8. Gad C. On the Consequences of Post-ANT / C. Gad, B. J. Casper. // Science Technology Human Values. – 2009. – №1. – P. 55–80.
9. Кузнецов А. Г. Парадигма Латура – история одного предательства социального конструктивизма в STS / Андрей Геннадиевич Кузнецов // Векторы развития современной России: «границы» в социальных науках: Материалы XI Международной научно-практической конференции (г. Москва, 20-21 апреля 2012 г.) / Андрей Геннадиевич Кузнецов. – М.: МВСШЭН, 2013. – С. 62–75.
10. Вахштайн В. С. «Поворот к материальному»: тридцать лет спустя / Виктор Семенович Вахштайн. // Социология власти. – 2015. – №1. – С. 8–16.
11. Покровский Н. Е. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертона / Никита Евгеньевич Покровский. // Социологические исследования. – 1992. – №2. – С. 114–117.
12. Merton R. K. The Matthew Effect in Science / Robert King Merton. // Science. – 1968. – P. 56–63.
13. Merton R. K. The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations / Robert King Merton. – Chicago: The University of Chicago Press, 1973. – 606 p.
14. Laudan L. Progress and its Problems. Towards a Theory of Scientific Growth / Larry Laudan. – Los Angeles: The University of California Press, 1977. – 264 P.
15. Wyatt S. Home on the Range: What and Where Is the Middle in Science and Technology Studies? / S. Wyatt, B. Brian. // Science, Technology, & Human Values,. – 2007. – №6. – P. 619–626.
16. Bloor D. Knowledge and Social Imagery / David Bloor. – Chicago: University of Chicago Press., 1976.
17. McBride N. Actor-Network Theory and the Adoption of Mobile Communications / Neil McBride. // Geography. – 2003. – №4. – P. 266–276.
18. Law J. Actor Network Theory and Material Semiotics / John Law // The New Blackwell Companion to Social Theory / John Law., 2009. – С. 141–158.
19. Sayes E. M. Actor–Network Theory and methodology: Just what does it mean to say that nonhumans have agency? / Edwin Michael Sayes. // Social Studies of Science. – 2013. – №1. – P. 134– 149.
20. Baron L. F. The Associations between Technologies and Societies: The Utility of Actor-Network Theory / L. F. Baron, R. Gomez. // Science, Technology & Society. – 2016. – №2. – P. 1–20.
21. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Academia-Центр, 1995. – 323 с.
22. Vera H. An Interview with Peter L. Berger: Chamber Music at a Rock Concert / Hector Vera. // Cultural Sociology. – 2015. – №1. – P. 1–9.
23. Latour B. One More Turn after the Social Turn: Easing Science Studies into the Non-Modern World / Bruno Latour // The Social Dimensions of Science / Bruno Latour., 1992. – P. 272–292.

24. Блур Д. Глава 6. Возможна ли альтернативная математика / Дэвид Блур. // Социология власти. – 2012. – №1. – С. 150–177.
25. Mialet H. Where would STS be without Latour? What would be missing? / H el ene Mialet. // Social Studies of Science. – 2012. – №3. – P. 456– 461.
26. Latour B. The Pasteurization of France / Bruno Latour. – Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 1988. – 273 p.
27. Latour B. Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts / B. Latour, S. Woolgar. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1986. – 294 p.
28. Latour B. On recalling ANT / Bruno Latour // Actor Network Theory and after / Bruno Latour. – Oxford: Blackwell Publishers, 1999. – p. 15–25.
29. Callon M. Techno-economic networks and irreversibility / Michel Callon // A sociology of monsters: essays on power, technology and domination / Michel Callon. – London: Routledge, 1991. – p. 132–165.
30. Latour B. The Politics of Explanation: An Alternative / Bruno Latour // Knowledge and Reflexivity / Bruno Latour. – London: Sage. – (New Frontiers in the Sociology of Knowledge). – p. 155–177.
31. Law J. The Actor-Enacted: Cumbrian Sheep in 2001 / J. Law, A. Mol // Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach / J. Law, A. Mol., 2008. – p. 57–77.
32. Напреенко И. Семиотический поворот в STS: теория референта Бруно Латура / Иван Напреенко. // Социология Власти. – 2013. – №1-2.
33. Латур Б. Извините, вы не могли бы вернуть нам материализм? / Бруно Латур. // Логос. – 2014. – №4. – С. 165–174.
34. Law J. Organizing modernity / John Law. – Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1994. – 219 p.
35. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Бруно Латур. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2014. – 384 с.
36. Латур Б. Габриель Тард и конец социального [Электронный ресурс] / Бруно Латур. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://vk.com/doc1813673_438600503?hash=b7bdfa4fa4d6e6ebb0&dl=97825f2b9a1b010e3b.
37. Титков А. Полемика Дюркгейма и Тарда (предисловие переводчика) [Электронный ресурс] / Алексей Титков. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://vk.com/doc1813673_438600501?hash=a67c33535cb089a8d8&dl=d08be8da6b76df5d91.
38. Kipnis A. Agency between humanism and posthumanism: Latour and his opponents / Andrew Kipnis. // Journal of Ethnographic Theory. – 2015. – №2. – С. 43–58.
39. Chagani F. Critical political ecology and the seductions of posthumanism [Электронный ресурс] / Fayaz Chagani // Journal of Political Ecology. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: http://jpe.library.arizona.edu/volume_21/Chagani.pdf.
40. Harman G. Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics / Graham Harman. – Melbourne: Re-Press, 2009. – 247 с.

Отримано 02.04.2017